

ДО ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

О. В. Зазимко

З'ясовано певні особливості планування майбутнього та механізми, що сприяють більш глибокому розумінню й інтерпретації особистісного досвіду в старшому юнацькому віці.

Ключові слова: юнацький вік, життєві завдання, особистісний досвід, рефлектуєчне відособлення.

Выяснены некоторые особенности планирования будущего и механизмы, способствующие более глубокому пониманию и интерпретации личностного опыта в старшем юношеском возрасте.

Ключевые слова: юношеский возраст, жизненные задачи, личностный опыт, рефлектирующее обособление.

Some features of planning the future and acting that promote better understanding and interpretation personal experience in older youth age were found out.

Key words: youth age, vital task, personal experience.

Проблема. Динаміка розвитку в юнацькому віці залежить від ряду умов суб'єктивного і об'єктивного характеру, внутрішнього та зовнішнього плану. “Узагальнений результат” різноманітних впливів на динаміку особистісного зростання людини можна відстежити в плануванні нею свого майбутнього, постановці життєвих завдань, які вона бачить крізь призму розуміння та інтерпретації життєвого досвіду. Життєві плани структурують майбутнє в смислового розумінні, спрямовують вектор особистісного зростання саме сьогодні, у теперішньому часі, вимальовуючи сюжет особистісного майбутнього.

Мета статті: з'ясувати особливості планування майбутнього молодою людиною залежно від досягнутого рівня розвитку механізмів розуміння та інтерпретації життєвого досвіду.

Хронологічні межі юнацтва в психологічній літературі визначають по-різному. Найчастіше психологи виділяють ранню юність, або старший шкільний вік (14-15 – 17-18 років), і пізню юність (від 18 до 23-25 років).

Психологічний зміст етапу юності пов'язаний з інтенсивним розвитком самосвідомості та інтелектуальним дозріванням. Постають соціальні проблеми вибору життєвої орієнтації, професійного

самовизначення і долучення до більш багатоаспектного життя суспільства.

На створенні сюжету особистісного розвитку відбиваються особливості розуміння та інтерпретації людиною власного життєвого досвіду, які почасти пов'язані з наявними когнітивними можливостями. Новоутворенням юнацького віку у формуванні психічних процесів є розвиток абстрактного і логічного мислення. Мислення у юнаків і дівчат порівняно з попереднім віковим періодом стає більш організованим і послідовним, обґрунтованим і критичним. Саме для цього віку характерне вживання епітетів продуктивного мислення: проникливість, критичність, швидкість тощо. Юнаки і дівчата мають можливість оволодівати науковими способами пізнання, досягти високого рівня узагальнення, абстрагування, набувають здатності до причинно-наслідкового пояснення явищ, уміння обґрунтовувати свої погляди, аргументувати власні думки. Пізнавальні інтереси стають більш диференційованими, широкими і довільними.

Проте специфіка *інтелектуальної зрілості* особистості полягає в тому, що знання й розуміння про всі об'єктивні явища та властивості предметів переломлюються крізь призму індивідуальних, особистісних вражень, індивідуально-пізнавального досвіду. У юнацькому віці триває активне формування такої зрілості. В. А. Роменець зазначав, що "індивідуальна переробка вражень тут (у юнацькому віці) виявляється досить яскраво, і на перший погляд здається, начебто вона далеко відводить людину від дійсності. Проте цей відхід є водночас і проникнення в дійсність. Виявом прагнення до цього проникнення і є заперечення буденного. Інакше кажучи, виступ проти буденності є зворотною стороною палкого поривання до нового, в чому виявляється "дух заперечення" і "дух творчості" [6, с. 63].

Зазначені особливості розвитку пізнавально-когнітивної сфери в цьому віці зумовлюють типовість футуристичних сюжетів: "В юнацькі роки чимало людей будують своє майбутнє за романтично-героїчним сюжетом..." [8, с. 16].

Окрім цього, дослідники юнацького віку зауважують, що цей етап становлення особистості характеризується інтенсивним розвитком *самосвідомості*, адекватною оцінкою індивідуальних можливостей і суспільних умов. У цьому віці в процесі особистісного розвитку окремі прояви самосвідомості стають центральними потребами особистості. Гостра актуалізація потреби в процесі самосвідомості часто спричинюється впливом сильних емоційних переживань, на які багатий юнацький вік. Така потреба стимулює прагнення до самовдосконалення, цілеспрямованих змін своєї індивідуальності. Самосвідомість уже не просто віддзеркалює

особливості формування особистості, а й сама суттєво впливає на процес її становлення. Якісні характеристики цього етапу значною мірою визначають дальший розвиток особистості в цілому.

Спрямованість саморозвитку визначається самопізнанням, яке з цього віку проходить не в рамках “Я і Інший”, а в рамках “Я і Я” [11]. Старшим школярам притаманна не завжди помітна складна внутрішня робота: прагнення управляти собою і розвиток почуття відповідальності, пошук життєвої перспективи, способів самореалізації та “приміряння” їх на себе. У працях С. Л. Рубінштейна натрапляємо на тезу, що Я суб’єкта взагалі не може бути адекватно розкритим тільки через ставлення до самого себе [7]. Дійсно, реально ми завжди маємо два взаємопов’язаних ставлення – людина і буття, людина й інша людина. Такий підхід містить у собі можливість для вивчення особистості взагалі та юнацтва як етапу її становлення.

Для старшокласників характерна ще одна важлива потреба – зайняти внутрішню позицію дорослої людини, що передбачає суттєву перебудову особистості, спрямованість на вироблення нової ідентичності, пошук відповіді на запитання “який Я?” [2]. Юність – пора формування світогляду як системи поглядів на суспільство, природу, на принципи і правила поведінки. Юнацький вік характеризується формуванням світогляду, поглибленням і зростанням організованості мотивів поведінки. Більш конкретно життєві завдання визначаються щодо суспільної і навчальної діяльності, вибору професії, роботи із самовдосконалення. Юнаків і дівчат хвилює питання сенсу життя.

Узагалі вважають, що повноцінне становлення особистості стає можливим завдяки пошукам і сумнівам, характерним для юнацького віку. Ті, хто пройшов через них, стають більшою мірою незалежними, творчо підходять до справи, володіють більш глибоким мисленням, що дає змогу приймати самостійні рішення в складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходить у цей час гладко.

Юнацький вік – це період усталення *ціннісних орієнтацій*, які є однією з важливих психологічних характеристик зрілої особистості. Фактично це проблема сенсу людського існування.

Ціннісні орієнтації, які є одним із центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної зрілості, а тому визначають широкую мотивацію її поведінки та справлять суттєвий вплив на всі сторони її діяльності (Б. Г. Ананьєв, І. С. Кон та ін.). Отже, розвиток ціннісних орієнтацій тісно пов’язаний з розвитком спрямованості особистості.

У ряді досліджень зазначено, що юнацький вік сензитивний для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої властивості особистості, що сприяє становленню світогляду й формуванню ставлення до навколишньої дійсності (Н. В. Волкова, В. Д. Єрмоленко, Б. С. Круглов, А. С. Шаров та ін.). Завдяки прагненню до самовдосконалення, через власну діяльність особистість виступає “як суб’єкт власного розвитку, що свідомо обирає свій подальший життєвий шлях, готуючись до тої діяльності, за допомогою якої він збирається знайти своє місце в суспільному трудовому житті та активно змінювати умови, обставини свого життя” [5, с. 115].

Провідна проблема юнацького віку – проблема сенсу життя – приводить до осмислення глобальних питань, пов’язаних з особистісними цінностями та смислами, з духовним розвитком суб’єкта. Важливим є визначення засад формування єдиної картини світу, в якій нерозривно пов’язані наукове і соціальне, технічне й гуманітарне, особистісне й суспільне та свій стиль мислення.

Ґрунтуючись на власній картині світу, юнацтво вирішує проблему професійного самовизначення. Хоча в цьому віці ще рано говорити про стійкість професійної самосвідомості, та, безперечно, основи такої свідомості вже закладаються, і в період пізньої юності можна говорити про їх міцність. Професійне самовизначення і перетворення професії у форму індивідуального життя – найважливіші механізми формування людської особистості як активного, діяльного, а значить і відповідального суб’єкта.

У ранньому юнацькому віці з’являється усвідомлення неперервності і наступності часу. Тема майбутнього стає головним виміром у постановці життєвих завдань та самоздійсненні сьогодні. Теперішнє набуває смислу як підґрунтя майбутнього і закладає базу для побудови реальних життєвих планів.

З огляду на описані психологічні особливості розвитку особистості в юнацькому віці було проаналізовано особливості цільової спрямованості невеликої групи успішних студентів. Частина їхніх життєвих завдань, а саме 8 %, за прогнозом самих респондентів, ніколи не збудеться, але вони ще дозволяють собі мріяти. Утім, 17 % завдань вже реалізовано, і позитивний наслідок цього, на думку студентів, буде супроводжувати їх у подальшому житті. 26 % життєвих завдань розраховані на близьку перспективу, 17 % – на середню і 33 %, звичайно найбільше, – на далеку перспективу. Отже, юнацький вік дійсно спрямований на перспективу, оскільки рівно третина життєвих завдань респондентів повинна реалізуватись, як вони сподіваються, у далекому майбутньому.

Виконуючи графічний тест Т. Коттла на часову перспективу, 86 % студентів перевагу віддали також майбутньому. Утім, третина опитаних найменшого значення надає теперішньому часу, недооцінюючи події, що відбуваються з ними сьогодні. Теперішній час існує для них у згорнутому вигляді, інколи як межа між минулим і майбутнім. А проте насичений різнобарвною подієвістю теперішній час забезпечує більш повноцінне його переживання та переоцінювання, що веде до більш глибокого розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду.

Що ж до сфер реалізації життєвих завдань, то найбільше життєвих планів пов'язано з особистісною сферою (37 %), потім – із сферою самоздійснення (19 %) та професійною сферою (13 %). Помітно менше (10 %) життєвих завдань пов'язано із сімейною сферою – як із своїм майбутнім подружжям, бажаними дітьми, так і своїми батьками. По 6 % життєвих завдань належать до соціальної та матеріальної сфер і по 5 % – до сфер дружби та кохання. Цікаво, що планування особистісної і професійної сфер є взаємовиключними ($r = -0,57$, $p = 0,03$), тобто професійні життєві завдання частіше не пов'язуються з особистісними.

Досягнення життєвих завдань в особистісній сфері в основному пов'язується з недалеким майбутнім, тобто плани особистісного характеру належать до близької перспективи ($r = 0,67$, $p = 0,01$) і не властиві далекій ($r = -0,71$, $p = 0,01$), зате плани із самоздійснення не пов'язані з близькою перспективою ($r = -0,56$, $p = 0,03$), а переміщуються на далеку перспективу здійснення ($r = 0,68$, $p = 0,01$).

Вдалося також встановити, що студенти, схильні до нейротизму, віддають перевагу життєвим завданням у сфері професійних та навчальних надбань ($r = 0,87$, $p = 0,00$). Особи, відкриті новому досвіду, уникають тих завдань, які, на їхню думку, реалізувати неможливо ($r = -0,60$, $p = 0,02$). Нереальні життєві завдання не планують і особи, які відповідальність за здійснення своїх планів покладають виключно на себе ($r = -0,52$, $p = 0,04$). А більш добросовісні студенти, ті, що схильні прислухатися до думки значущих оточуючих, менше переживають з приводу невиконання власних життєвих планів ($r = 0,61$, $p = 0,02$). Уявлення респондентів про своє майбутнє досить туманне, про що говорить неусвідомленість цілей та їх пріоритетності. Чіткість цілей у даному віці простежується лише на найближчі дні та місяці.

Важлива роль у постановці життєвих завдань належить теперішньому часу, тому, як оцінює себе особистість юнацького віку сьогодні, як вона розставляє пріоритети, що визначає сюжет її життя.

Спрямованість саморозвитку визначається самопізнанням, яке з юнацького віку проходить не в рамках “Я і Інший”, а в рамках “Я і Я” [11]. У вітчизняній психології слідом за культурно-історичною теорією Л. С. Виготського утвердилося положення про те, що індивід стає особистістю “через інших”, тобто в основі становлення особистості лежить механізм інтеріоризації зовнішнього соціального досвіду. Даний процес стає можливим завдяки суспільним відносинам, у які вступає індивід.

Одним з механізмів набуття окремим індивідом людської сутності є ідентифікація як частково усвідомлюваний психічний процес уподібнення себе іншій людині чи групі людей. Процес ідентифікації щодо соціалізації людини більшою мірою має адаптивну функцію. У вигляді спроб стати схожим на іншу людину або групу людей, перейняти їхні значущі риси механізм ідентифікації проявляється у становленні особистості з раннього дитинства і поступово розвивається від примітивного бажання “бути таким, як...” до більш складних суб’єктивно контрольованих форм. Ідентифікація сприяє встановленню глибокого емоційного зв’язку з іншою людиною або групою людей, відчуттю причетності, єдності з ними. У результаті можуть бути перейняті не тільки риси й особливості характеру окремої особистості, а й норми, цінності, зразки поведінки певної групи, а також світової культури в цілому (етнічна самоідентифікація).

Свідома і неусвідомлена ідентифікація дає можливість “ставати на чуже місце” – занурюватися, переноситися в поле, простір, обставини іншої людини, що сприяє більш глибокому її розумінню. Таким чином механізм ідентифікації дає змогу не тільки “привласнювати” досвід інших, а й “співпереживати” іншому, стати на його місце і зрозуміти його так, “як би розумів самого себе”.

Разом з тим ідентифікація, як і рефлексія, є способом, який дає людині можливість подивитися і на себе “збоку”, зрозуміти саму себе. Для такого способу ідентифікації людина у своєму розпорядженні має емпатію. Парадокс такого способу саморозуміння полягає в тому, що неможливо поглянути на себе з позиції досвіду іншого. Людині доступні лише ті знання, які є в її досвіді, тільки в межах свого досвіду вона розуміє себе.

Цей інший бік ідентифікаційного процесу забезпечується перенесенням своїх почуттів і мотивів на іншого. Давня форма ідентифікації – антропоморфізм, що полягає в проєкціюванні своїх властивостей на іншого (у тому числі предмети, явища тощо), – дає змогу своєрідно пізнавати світ, але на сучасному рівні розвитку людського пізнання вже не є дієвою силою освоєння світу в цілому. Тому сьогодні кожен шукає менш наївні форми розуміння та

інтерпретації досвіду іншого, культурно-історичного досвіду людства, а також і власного, коли своє “Я” людина робить об’єктом розуміння. Крайні прояви такого виду ідентифікації – уявлення про когось як про продовження себе – у глибинній психології розглядаються як захисний механізм особистості (механізм проєціювання).

Розуміння, за Х.-Г. Гадамером, означає поставити себе на місце іншого і поглянути звідти на себе самого [4]. Але оскільки “на місці іншого” людина “бачить” передусім себе, то коло такого розуміння виявляється замкнутим. “Звідси розуміння є саморозумінням, оскільки у прояві чужої індивідуальності не може виступати нічого такого, чого не було б у суб’єкті, що пізнає, й інтерпретатор може углядіти в матеріалі, який прагне зрозуміти, лише те, що вже є в ньому самому” [9, с. 10]. Задовільну відповідь на питання, як розірвати це зачароване коло, у рамках герменевтики ще не отримано. Питання про можливість не іманентного (що залишається всередині меж можливого досвіду), а трансцендентного розуміння досвіду іншого і, як результат, власного життєвого досвіду залишається актуальним не одне тисячоліття.

Ідеться про можливість “відокремлення від іншого”. Але відокремлення в цьому сенсі розглядається не як механізм відстоювання окремим індивідом своєї природної і людської сутності, не як лише переживання суб’єктом певної своєї відстороненості від об’єкта відокремлення, а як визнання індивідуальності іншої особистості. Можливий лише умовно-частковий вихід за межі замкнутого кола розуміння – за допомогою відокремлення іншого від себе, що дає змогу сприймати іншого як щось цілісне і завершене в просторі. Утім, свідомість індивіда ніколи не досягає завершеності, але саме завдяки цьому він має змогу зайняти позицію “позаперебування” (за М. М. Бахтіним), з якої, власне, і стає можливим більш повне розуміння як досвіду іншого, так і власного.

Відокремлення іншого від себе, яке можливе з позиції “позаперебування”, дає змогу побачити людину в цілому. У життєвих ситуаціях людину цікавлять вчинки іншого, з якими вона стикається, у яких вона так чи інакше зацікавлена. Іншими словами, людина зі своєї ціннісної позиції реагує на кожен прояв людей, що її оточують. Такі реакції мають розрізнений характер, що ускладнює сприймання іншого в цілому, не дає змоги істинно і відповідно “зберігати повагу до чужої життєвої історії”, не викривленої випадковими життєвими інтересами інтерпретатора. До того ж, як стверджує Бахтін, “менш за все в собі самому ми вміємо і можемо сприйняти дане ціле свого власного життя” [1, с. 10]. Можна припустити, що, зрозумівши іншого як цілісність, людина має можливість більш цілісно проінтерпретувати й зрозуміти свій власний досвід.

“Позаперебування” автора, за М. М. Бахтіним, повинно відповідати всім моментам героя, на якого спрямовано розуміння: просторовим, часовим, ціннісним і смисловим. Процес розуміння, посилаючись на пояснення Бахтіним естетичної діяльності оповідача-оповідача, має два основних моменти: вживання в героя оповідання і повернення до себе, на своє місце поза героєм – тільки з цього місця матеріал вживання може бути осмислений етично, пізнавально або естетично. Моменти вживання й завершення не йдуть один за одним хронологічно – вони тісно переплітаються між собою і зливаються один з одним [1].

Суть розуміння полягає не в тому, що індивід виходить “за межі себе”, а в тому, що розвивається діяльність, яка створює складні структури. Ці утворення П. Г. Щедровицький називає кооперативними, заснованими на принципі рефлексивного поглинання, або рефлексивного виходу, що є однією з функцій рефлексії [12, с. 491].

Отже, основним механізмом збагачення і розширення життєвого досвіду людини є *рефлексія*. Саме рефлексію розглядають як механізм оцінювання людиною свого життєвого світу, його ціннісно-смислового змісту і змін, які в ньому відбуваються.

Звичайно, в ранньому юнацькому віці чужі життєві історії не можуть сприйматися окремо від власних історій особистості. Розуміння та інтерпретація власного досвіду – це досить складний механізм, яким не завжди володіє людина й зрілого віку. Проте на кінець юнацького віку особистість повинна набувати досвіду, який давав би їй змогу ставати в позицію “позаперебування” (за М. М. Бахтіним), або в рефлексивну позицію (за П. Г. Щедровицьким), що свідчить про більш високий рівень розуміння власного життєвого досвіду.

Процес рефлексії об’єднує (поглинає) і досвід іншого (суб’єкт розуміння “стає на точку зору іншого”), і власний досвід індивіда (суб’єкт не відмовляється від своїх власних поглядів). Такий спосіб розуміння можливий лише тоді, коли індивід володіє специфічними засобами розуміння і певними комплексними уявленнями, що виробляються для об’єднання різних “точок зору” і різних діяльнісних позицій [12, с. 493]. До того часу, поки такі засоби для індивіда недоступні, він завжди стоїть перед дилемою: або “закритися” від одержуваної інформації від іншого (індивіда, суспільства, себе як об’єкта розуміння), або відмовитися від своєї власної позиції і пов’язаних з нею уявлень.

Висновки. Незважаючи на те, що юнацький вік є віком, спрямованим у майбутнє, далеке майбутнє в цьому віці “бачиться” досить туманно, має нечіткі обриси та ще не усвідомлену ієрархію цілей. Теперішній час існує для юнаків і дівчат у згорнутому вигляді,

інколи лише як межа між минулим і майбутнім. Насиченню теперішнього часу подієвістю сприяє механізм рефлектуючого відособлення, який забезпечує більш глибоке розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду.

Що ж до сфер реалізації життєвих завдань, то найбільше життєвих планів пов'язано з особистісною сферою, потім – із сферою самоздійснення та професійною сферою. Виявлено, що переважна більшість молоді, визначаючи життєві завдання, виключає можливість поєднання планів, що належать до особистісної сфери та сфери професійних надбань.

Література

1. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – [2-е изд.]. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
2. *Божович Л. И.* Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–34.
3. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / Лев Семенович Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т.3: Проблемы развития психики / под ред. А. М. Матюшкина. – 1983. – 368 с.
4. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики : пер. с нем. / Гадамер Х.-Г. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
5. *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
6. *Роменец В. А.* Психология творчости / В. А. Роменец. – К. : Вища школа, 1971. – 248 с.
7. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : ПитерКом, 1998. – 688 с.
8. *Титаренко Т. М.* Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 22 (25). – С. 11 – 18.
9. *Чепелева Н. В.* Исходные теоретические положения и понятия психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. – К. : Из-во Нац. пед. ун-та им. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 9 – 24.
10. *Чепелева Н. В.* Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 15 – 24.
11. *Чеснокова И. И.* Особенности развития самосознания в онтогенезе // Принципы развития в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1978. – С. 316 – 337.
12. *Щедровицкий Г. П.* Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М. : Школа культур. политики, 1995. – 800 с.